

De Epposteen van Rinsumageest

J.A. Mol en J. Post¹

Inleiding

De Friese landen waren in de veertiende eeuw arm aan beeldhouwwerk in steen. Of kunnen we beter schrijven dat er uit het noordelijk kustgebied tussen Alkmaar en Bremen weinig uit die periode bewaard gebleven is, afgezien van de kleine fragmenten uit kloosteropgravingen? Terwijl uit de elfde, twaalfde en dertiende eeuw een paar honderd grafkisten, dekfels en doopvonten resten, zijn de overgeleverde stukken uit de daaropvolgende eeuw op de vingers van twee handen te tellen. Pas uit de tijd na 1470 is er weer veel (funeraire) steensculptuur uit de noordelijke kuststreken bewaard gebleven. Onder de weinige veertiende-eeuwse stukken bevindt zich echter wel een fraai gehouwen grafdeksel met daarop een menselijke figuur die qua detaillering en realisme althans in het Noorden zijn gelijke niet kent. De afbeelding toont een jongeman ten voeten uit met in zijn rechterhand een speer of lans. Sinds zijn ontdekking in het midden van de negentiende eeuw staat dit kunstwerk naar vindplaats en de naam van de overledene bekend als de Epposteen van Rinsumageest. De steen werd in 1880 door de kerkvoogden van Rinsumageest, een oud kerkdorp even ten zuidwesten van Dokkum, ten geschenke gegeven aan het Fries Genootschap dat het liet onderbrengen in het Fries Museum te Leeuwarden.²

In de oude opstelling van het Fries Museum bezat de steen een in het oog vallende plaats in het portaal naast de archeologie-afdeling.³ Omstreeks 1960 verhuisde hij naar de kelder van het Eysingahuis, in een thematische presentatie over het grafritueel der Friezen. De bezoeker kon hem daar naast een drietal oudere stenen, een vitrine met een Angelsaksische urn, zilveren rouwlepels, een muurschildering van een begrafenisstoet en serie andere 'doodsartikelen' bewonderen. Voor deze presentatie was de Epposteen vast gemetseld aan de vloer. Halverwege de jaren negentig raakte hij echter uit het zicht toen de kelderverdieping vanwege veiligheidsvoorschriften gesloten moest worden. Bij de herinrichting van het Museum na de uitbreiding met de Kanselarij kreeg hij geen nieuwe plek toebedeeld. Eerst voor de grote Hel en Hemel-tentoonstelling over de Middeleeuwen van 2001 in het Groninger Museum is hij weer te voorschijn gehaald om er tezamen met tal van andere topstukken tienduizenden bezoekers mee te imponeren.⁴ Op de Oostfriese zomer-expositie van 2003 over

de Friese Vrijheid kreeg de steen in de Grote Kerk te Emden opnieuw een ereplaats toebedeeld.⁵ Op dit moment ligt hij weer in het depot, maar in de nog te realiseren nieuwbouw van het Fries Museum is - zo heeft de verantwoordelijke conservator laten weten - er een prominente opstelling voor voorzien.

Dankzij de prachtige uitlichting van de steen op de Groninger expositie viel het de tweede auteur op dat de getranscribeerde tekst van het omschrift niet helemaal klopte. Hij stelde een nieuwe lezing voor, die tot uitgangspunt werd genomen voor een nader onderzoek, waarvan we hier het resultaat aan de lezer voorleggen. Die oude, nog in Groningen en Emden bijgeleverde tekst bleek rechtstreeks overgenomen uit de eerste meer uitvoerige publicatie over de steen door L.J.F. Janssen, gedagtekend op 24 september 1861 en verschenen in de *Vrije Fries* van 1865.⁶ In latere studies waarin aandacht voor het beeldhouwwerk werd gevraagd, stuit men steeds op deze zelfde transcriptie. Kennelijk heeft niemand na 1865 nog een poging gedaan de inscriptie aan een nieuw onderzoek te onderwerpen. In feite geldt dat ook voor het materiaal en de beeltenis. Sinds Ligtenberg en Bouvy de steen in hun overzichtswerken van de Noord-Nederlandse middeleeuwse beeldhouwkunst stilistisch in interregionaal perspectief plaatsten en daarbij ook tot een esthetische waardering kwamen, zijn daarover geen nieuwe inzichten geventileerd. Dat mag enige verwondering wekken omdat het werk nog steeds met verschillende raadsels omgeven is. Alleen de recente duiding van het door de afgebeelde jongeman gevoerde wapen als een polsstokspeer - in een recent opstel over de Friese krijgers in de Middeleeuwen - voegde een nieuw facet toe aan de interpretatie.⁷

In ons opstel worden niet alle raadsels opgelost. We zullen de belangrijkste vragen met betrekking tot de steensoort, de herkomst van het materiaal, de plaats waar en de kunstenaar(s) door wie hij gehouwen werd, en de precieze lokatie van de tombe of grafkist die hij bedekte, bespreken en een aanzet tot beantwoording geven. We realiseren ons echter dat eerst een vergelijkende steenanalyse en nader iconografisch onderzoek definitief uitsluitsel kunnen geven. Wel stellen we ons voor hier de nog leesbare tekst geheel te ontcijferen en de beeltenis nauwkeuriger te beschrijven dan tot dusverre werd gedaan.

Afb. 1. De Eppsteen van Rinsumageest. Collectie Fries Museum (foto John Stoel, Groninger Museum)

Afb. 2. Tekening van de Eppsteen, zoals opgenomen in het artikel van Janssen in *De Vrije Fries* van 1865

Tekening en eerste beschrijving

Voor zover we hebben kunnen nagaan is de steen voor het eerst als kunsthistorisch waardevol object opgemerkt door F.N.M. Eyck tot Zuylichem in een opstel over de bouwtrant van de middeleeuwse kerken in Friesland en Groningen uit 1851.⁸ Hij heeft het daarin over een oude grafsteen die ingemetseld is in de oostelijke buitenmuur van de Rinsumageester kerk: "schijnbaar de deksteen van eene steenen doodkist", met de beeltenis van een man die in zijn rechterhand een lange staf of stok draagt. Het randschrift was volgens Eyck wel goed bewaard maar de tijd liet het hem niet toe de tekst af te schrijven.

Ook het bovengenoemde artikel van Janssen meldt dat de steen geplaatst was tegen de buitenmuur van de dorpskerk, en wel "ter zuidoostzijde".⁹ Kennelijk was de oriëntatie van de kerk een punt van discussie want in het naschrift dat redacteur W. Eekhoff aan deze publicatie toevoegde, over de kerk van Rinsumageest, leest men dat de steen "tegen de zuidmuur" was geplaatst.¹⁰ Janssen schrijft dat de zerk - hij gebruikt afwisselend de termen zerk en steen -, als zijnde enig in zijn soort, al enige tijd de aandacht van het Friesch Genootschap had getrokken. De heren van het bestuur achtten zichzelf niet capabel het werk ook te kunnen verklaren en besloten er een tekening van te laten maken om deze aan een expert voor te leggen. Er werden volgens Janssen verscheidene "niet gelukte en geheel mislukte pogingen" tot afbeelden ondernomen totdat het bestuur in 1858 tevreden kon zijn met een tekening van mr. W. Albarda, werkend lid sinds 1857,¹¹ die kennelijk over enig artistiek talent beschikte. Geld om een beroepstekenaar in te schakelen was er niet. Gezien de benadrukking van Albarda's "bekwame hand" wekt het in eerste instantie verwondering dat onderaan rechts van de - bij de publicatie afgedrukte - afbeelding in kleine letters genoteerd staat: "A. van Calsbeek Fec[it]" Deze Van Calsbeek kan niet degene zijn geweest die de lithografie vervaardigde want die naam wordt in even kleine letters linksonder vermeld: "Lith. van J.K. Zeehuisen." We zullen de gang van zaken wel zo moeten begrijpen dat Albarda *in situ* een potloodschets vervaardigde en die vervolgens door Van Calsbeek in het net heeft laten uitwerken. Die nettekening werd dan later door Zeehuisen in een steendruk omgezet. Als Albarda de kosten voor de netversie voor zijn rekening nam, is ook beter te begrijpen waarom met zoveel woorden gememoreerd wordt dat hij zijn tekening aan het Genootschap 'schonk'. Naast medewerker aan het onderzoek was hij dan tevens mecenas.

De tekening werd dus door het Genootschap aan Janssen toegestuurd met het verzoek om opheldering te geven over het randschrift. Janssen kan er niet helemaal tevreden mee zijn geweest, want hij schrijft dat hij naderhand nog om een facsimile van de ingebeitelde tekst en een fotografische afbeelding van de figuur heeft verzocht. Tot inwilliging van dat verzoek kwam het echter niet omdat het bestuur daartoe geen geschikt personeel wist aan te trekken. De afbeelding van Albarda was naar het oordeel van de heren trouwens "hoogst nauwkeurig"; Janssen moest het er dus maar mee doen.

Wie de tekening naast een foto van de steen legt, ziet meteen dat de tekenaar een dilettant was die er moeite mee had de voor de interpretatie belangrijke details scherp weer te geven. De proporties van de menselijke figuur zijn niet goed getroffen, de plooiën in de kleding ontbreken, de mouwen zijn nauwelijks te herkennen en ook de gordel is schetsmatig getekend. Het kan dan ook niet verbazen dat de weergave van de letters van het omschrift feilen vertoont; feilen die Janssen voor problemen hebben gesteld, waarvoor hij zich dan ook indirect verontschuldigt.

Janssen meldt dat de zerk van rode zandsteen is vervaardigd en voegt daar evenals Eyck tot Zuylichem aan toe dat het blijkbaar het deksel van een doodskist is geweest. In een voetnoot wordt door de redactie van *De Vrije Fries* uitgelegd dat haar bij de vervaardiging van de tekening 1 te Rinsumageest een stenen doodskist werd getoond, die een aantal jaren tevoren naar een stuk land ten zuidwesten van de kerk was vervoerd om daar tot drinkbak voor het vee te dienen. Dat zal dan dezelfde zijn geweest als de doodkist "op eenen nabijgelegen akker" waarvan in het verhaal van Eyck tot Zuylichem sprake is. Verder leest men bij Janssen dat de beschreven steen volgens de overlevering "... als deksel gelegen heeft op die kist, in de nabijheid der stins Juckema, welke eertijd ten westen der kerk lag." Met Juckema wordt dan Tjaardastate bedoeld, dat in het begin van de zeventiende eeuw via het huwelijk van Ruid Juckema met erfdochter Mary Sydsdr. Tjaarda in handen van de Juckema's kwam. In de oudste catalogus van het Fries Museum wordt overigens als zeker aangenomen dat steen en kist bij elkaar hebben gehoord.¹² Jacob Craandijk die er aandacht aan besteedt in het vierde deel van zijn *Wandelingen door Nederland*, dat een tiental jaar later tot stand kwam dan het artikel van Janssen, waaruit hij citeert, spreekt over een roodstenen lijkst, "... die lang in de sloot bij het kerkhof heeft gelegen".¹³ Het "oude gedenkstuk", dat door een boer was gekocht om te dienen als voerbak voor zijn vee, zou echter verbrijzeld en vernield zijn geraakt toen onhandige knechts het van de wagen lieten vallen. Overigens is het maar de vraag of deze kist ook werkelijk bij de Epposten had gehoord, omdat zowel Eyck tot Zuylichem als Craandijk signaleerden dat er nog drie of vier rode zandstenen zerken op het kerkhof lagen, die er dus evengoed als deksel op gepast kunnen hebben. Dat daargelaten was daarmee echter wel de kwestie geboren of het bij de Epposten om een sarcofaagdeksel gaat of om een grafzerk, die eventueel nog uit een oudere sarcofaagdeksel kan zijn vervaardigd, maar verder toch alleen dienst heeft gedaan als plaat om een graf met een houten kist in de aarde af te dekken. Janssen laat dat verder in het midden.

Zijn beschrijving van de beeltenis is vrij sober. Hij spreekt over een baardeloze jongeling met tamelijk lange lokken, wiens kruin met een krans of diadeem is versierd. Hij stelt vast dat deze *iuvenis* een spiets voor zijn lijf houdt, dat zijn kleding uit een hemd bestaat met daarover een jasje dat tot de knieën reikt, en dat hij om het lijf een riem of gordel draagt, waaraan een tas hangt. Vreemd genoeg merkt Janssen onder de linkerwang een voorwerp op "dat op een lepel gelijk"

maar niet door hem thuisgebracht kan worden. Op de bijgeleverde tekening is daarvan echter niets te zien. Op de foto en uiteraard ook in het echt is ter hoogte van de kin wel een kleine beschadiging zichtbaar die met enige fantasie als een 'lepel' geïnterpreteerd zou kunnen worden. Omdat Janssen de steen zelf niet gezien heeft - hij zou anders wel een betere lezing van de inscriptie hebben gegeven - moet hij deze observatie van een redactielid of een andere betrokkene hebben overgenomen.

Herkomst van de steen

De eerste die zich over de herkomst van de steen uitliet was R. Ligtenberg in zijn monografie over de romaanse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden uit 1918. Hij spreekt in dit verband zonder mankeren van "Kunst rund um die Bentheim-Gildehauser Brüche".¹⁴ Zijn lokalisatie werd in 1947 overgenomen door Bouvy in diens veel geraadpleegde dissertatie over de Noord-Nederlandse middeleeuwse beeldhouwkunst: "Ongetwijfeld is het voltooide werk uit een groeve bij Bentheim-Gildehaus afkomstig", heet het bij hem.¹⁵ Evenals Ligtenberg plaatst Bouvy het werk in een ten opzichte van het Zuiden achterblijvende Westfaalse cultuurkring.

Het is wel duidelijk dat de vervaardiging van de veertiende-eeuwse Epposteën aldus in verband gebracht is met de omvangrijke productie van zandstenen grafmonumenten voor de periode tot ca. 1200 in het Rijngebied en de Vogezen getraceerd kan worden, en waarvan een opmerkelijk groot gedeelte zijn weg naar de noordelijke kuststreken vond. In de tijd van Ligtenberg en Bouvy was over de verspreiding van deze sarcofagen en sarcofaagdeksels al het nodige geschreven maar wist men nog weinig over de typologie en productie. Dankzij de publicaties van Martin, Haiduck, Ristow¹⁶ en anderen hebben we daar inmiddels meer inzicht in gekregen. Op basis daarvan moeten in elk geval een paar vraagtekens bij de vlotte herkomstconclusie van Ligtenberg en Bouvy worden geplaatst

De meeste in de Friese landen gevonden sarcofagen en sarcofaagdeksels blijken gehouwen uit rode bontzandsteen, die tot voor kort naar de veronderstelde uitvoerhaven ook wel Bremer steen werd genoemd. Men ging er namelijk vanuit dat het steen betrof die gewonnen werd in het stroomgebied van de Weser. Omdat in Bremen zelf nauwelijks sarcofagen van deze steensoort zijn gevonden, ligt het echter meer voor de hand dat de Friese stenen doodskisten en deksels uit het Rijn-Main-Moezelgebied afkomstig waren, waar vandaan trouwens ook de tufsteen voor de oudste kerken aangevoerd werd.¹⁷ De productie en import ervan in het Noorden kunnen op de elfde en vroege twaalfde eeuw gedateerd worden.

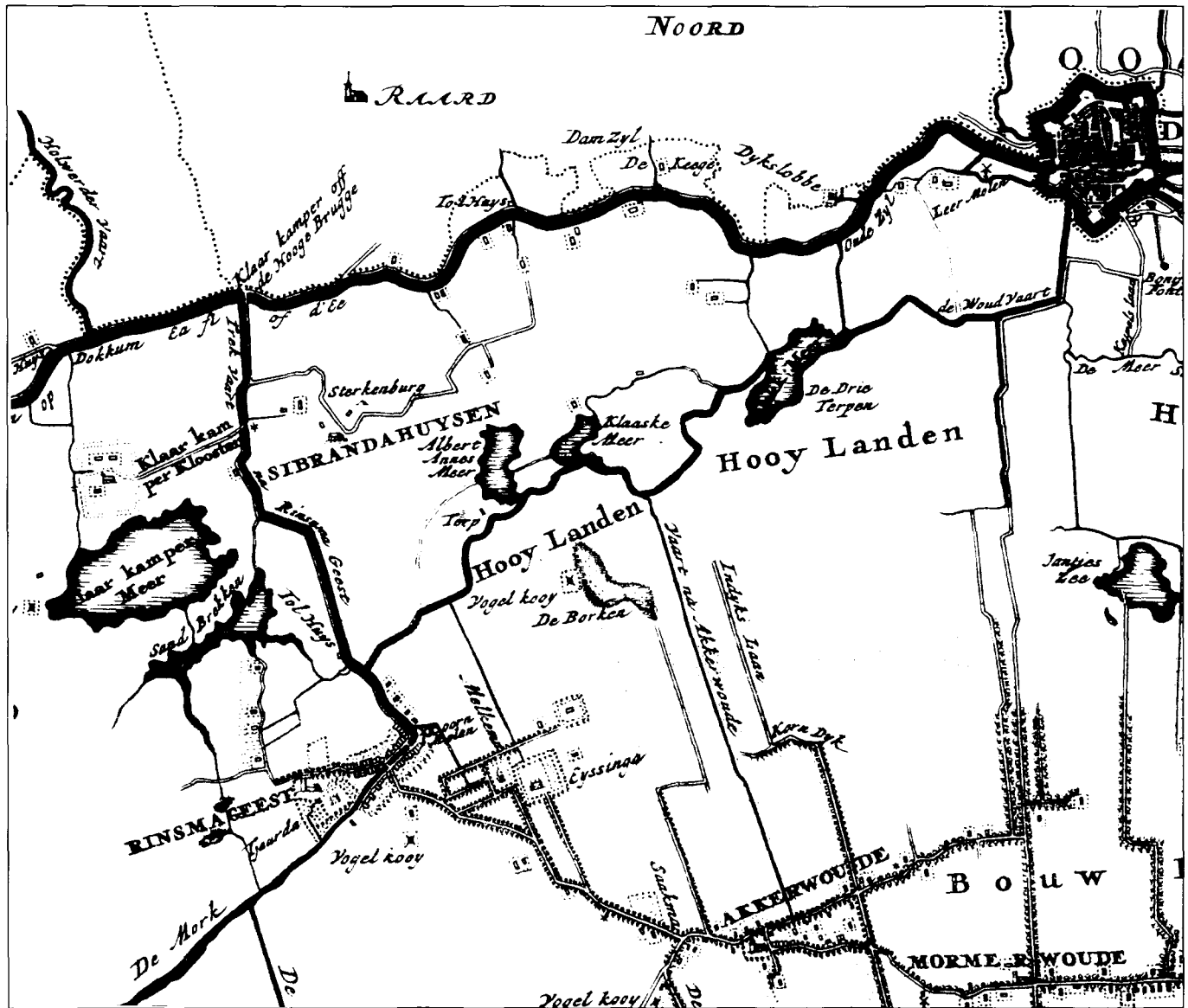
De groeven in Bentheim/Gildehaus werden pas vanaf de twaalfde eeuw geëxploiteerd. De meeste ervan leverden geen rode maar grofkorrelige lichtgele (Bentheim) of geelgrijze (Gildehaus) zandsteen. De bewaard gebleven Bentheimer grafplaten tonen ten opzichte van de oudere bontzandstenen exemplaren meer uitgewerkte patronen zoals Griekse kruisen, kromstaven en bloemmotieven. En verder blijken negen van

Afb. 3. Het Totius Frisiae-zegel van de Confederatie der Friese landen (1338), met daarop de Heilige Maagd Maria, geflankeerd door twee Friese krijgers, waarvan er een (heraldisch links) een polsstokspeer in de rechterhand houdt.

de elf in de Friese landen gevonden stenen met een menselijke gestalte erop, die algemeen tot de laatste fase van deze steenproductie gerekend worden, in gele Bentheimer zandsteen te zijn gehouwen. Deze deksels zijn alle zonder kist aangetroffen, wat aanleiding heeft gegeven tot het vermoeden dat ze eerder als zuivere grafplaten dan als sarcofaagdeksels zijn bedoeld.¹⁸

Er is wel geschreven dat deze beeldplaten het einde betekenen van de christelijk-ornamentele symboliek maar tegelijkertijd ook aan het begin staan van de latere Friese grafkunst, waarvan dan de Epposteën een fraaie illustratie zou zijn.¹⁹ Tegen die laatste conclusie - die in wezen op Ligtenberg en Bouvy teruggrijpt - moet dan worden ingebracht dat er tussen de laatste Bentheimer grafplaat en de Epposteën een chronologisch gat gaapt van meer dan een eeuw, en dat het bij die beeldplaten gaat om seriewerk dat ruw afsteekt bij het uitgewerkte portret van Eppo. De laatste is gehouwen in fijne, op het eerste gezicht uit het Rijngebied afkomstige rode bontzandsteen. Er zou daarom gedacht kunnen worden aan hergebruik van een ouder sarcofaagdeksel van rode Rijnlandse zandsteen. Het is bekend dat al in de twaalfde eeuw tal van zandstenen deksels - en dan vooral rode omdat dat de oudste waren, met geen of slechts een zeer eenvoudige versiering - een andere bestemming hebben gekregen.²⁰ Men vindt ze als muurvulling, fundering, drempel of tympan. Dat hergebruik ging door tot in de vijftiende eeuw. De bekende tympanen van Egmond, Doorn en Velsen bijvoorbeeld zijn door de beeldhouwers uit even zovele in onbruik geraakte geometrisch versierde sarcofaagdeksels gebeiteld. In deze gevallen

Afb. 4. Uitsnede uit de kaart van Dantumadeel uit de atlas van Schotanus-Halma (1718). Linksonder ziet men de kerk van Rinsumageest met pal daartegen aan Tjaardastate. Oostelijk van de dorpskern zijn de states Eysinga en Mellema aangegeven en bij Sybrandahuys is nog de stinshuis van Starckenborgh waar te nemen.

gaat het om hergebruik in de twaalfde eeuw. Dat laat zien dat het kostenaspect ten aanzien van zowel het houthouwen als het vervoer een belangrijke rol speelde. Zandsteen was nu eenmaal schaars en duur. Het betekent tevens dat het nieuwe beeldhouwwerk niet in een groeve-atelier maar ter plaatse werd vervaardigd door één of meer speciaal daartoe aange trokken vaklieden. Als dat voor de tympanen van Egmond, Doorn en Velsen vaststaat, is er voorlopig niets op tegen de mogelijkheid open te laten dat de Epposteën eveneens *in loco* hetzij uit een oude, hetzij uit een nieuwe steen is gehouwen. Nu kon voor onze steen uit Rinsumageest nog niet met zekerheid worden vastgesteld dat het een hergebruikte steen betreft. Op de achterkant zijn geen versieringen aangetroffen die bij

zulke oude stenen horen. Dat bewijst anderzijds nog niet het tegendeel omdat er ook niet-versierde rode stenen waren die konden worden hergebruikt, of stenen waarvan de niet-versierde onderkant ook onderkant bleef. Wel lijken er aan weerszijden bij de onderrand sporen aanwezig die zouden kunnen wijzen op gebruik als sarcofaagdeksel. Maar zelfs als we zeker van die sporen waren, zouden we nog niet kunnen zeggen of ze naar een twaalfde-eeuws oud deksel leiden of naar de conclusie dat de Epposteën van meet af bedoeld was als bedekking van een bijbehorende stenen grafkist. Aan het slot komen we nog op deze kwestie terug.

De steen meet 217 cm bij een breedte van 85 cm bovenaan en 66 cm onderaan, met een dikte van 10 cm. Voor het rand-

schrift is een rand van ca. 8,5 cm (ruwweg een tiende van de breedte bovenaan) vrijgehouden. De steen is aan de onderzijde flink beschadigd. Rechtsonder, meteen beneden de linker-voet van de afgebeelde persoon, lijkt een rechthoekig stuk uit- of afgebroken te zijn, en ook linksonder is sprake van afslag of op zijn minst een flinke slijtage, zodanig dat de punt

van de rechtervoet niet meer zichtbaar is. De inscriptie op de gehele onderrand, als er zich daar tenminste een bevond, alsmede op een dertig centimeter onderaan de linker zijrand is verdwenen. Verder vinden we op vier punten op het onderlijf puntige groeven of moeten in de plooiing van het overkleed. Al deze beschadigingen, inclusief de hierna nog te bespreken

Afb. 5. Koor van de kerk van Rinsumageest van het noordoosten gezien (foto A.J. van der Wal, RDMZ 1982)

groeven in de inscriptie, zijn niet toe te schrijven aan weersinvloeden of betreding, omdat het grootste deel van de beeltenis juist opmerkelijk gaaf en scherp bewaard gebleven is. De beschadigingen lijken eerder het resultaat van gesjouw met de steen zelf, bijvoorbeeld door stapeling, bevestiging aan de muur met haken, inmeteling of uitbreken. Het is daarom zeer onaannemelijk dat hij eeuwenlang op het kerkhof open en bloot een sarcofaag heeft bedekt. En die onderstelling leidt als vanzelf tot de conclusie dat het beelddeksel tot het moment dat het aan de buitenkant van kerkmuur werd geplaatst, altijd in een overdekte ruimte heeft gelegen, zij het dan op een plaats waar er niet over heen gelopen werd. Die ruimte kan nergens anders gelokaliseerd worden dan in de kerk van Rinsumageest.²¹

De beeltenis

Binnen die randen is een staande jongeman ten voeten uit afgebeeld, met in zijn rechterhand een speer of lans, terwijl hij zijn linkerhand met de binnenkant tegen de borst heeft gekeerd. Hij bevindt zich in een gotische nis, onder een spitsboog die op kapitelen rust. Deze bevinden zich ter hoogte van zijn schouders, op ongeveer viervijfde van het beeldvlak. Aan weerszijden van de spitsboog treft men een tweebliederige lauwertak, als zwikvulling. De jongen heeft geen baard en is blootshoofd weergegeven met halflang haar in tamelijk dikke gekrulde lokken die opzij en naar achteren gestreken zijn achter een soort haarband of diadeem op de kruin. Zijn kleding bestaat uit een laag langs de hals uitgesneden overkleed (*surcotte*) dat om de schouders voorzien is van een geborduurde rand. Sommigen menen in die rand de boord van het overkleed te ontwaren, waarachter dan de bovenkant van een hemd of *tunica* te zien zou zijn.²² Gezien de plooiing ervan, die overeenkomt met de rest van het overkleed, lijkt ons dat niet erg waarschijnlijk, wat overigens niet uitsluit dat onder het overkleed een hemd gedacht kan worden. Het kleed reikt tot over de knieën en is rond het middel door een riem of gordel toegehaald. De mouwen lopen aan de onderzijde bij de ellebogen wijd uit tot het punt waar ze om de arm sluiten, waardoor ze daar ruim geplooid uitvallen.

Aan de gordel hangen diverse voorwerpen die niet alle precies te identificeren zijn. In het midden herkent men in ieder geval een mes.²³ Daarnaast, aan de linkerzijde van de afgebeelde figuur, hangt een rechthoekig voorwerp dat op het eerste gezicht een koker of hoekig gevormde buidel lijkt waarin een vouwboekje of wastafeltje gedragen werd. Daaronder vandaan is een toegehaald buideltje zichtbaar, dat wel als geldbeurs te duiden is. De attributen aan weerszijden van de jongeman konden tot dusver niet bevredigend verklaard worden. De ronde, cilindrische en met een Grieks kruis versierde vorm met daaronder een soort van korte steel, onder de linker elleboog, zijn wel gezien als bedelaarsklep²⁴ en de versierde knop met de greep of handvat van een zwaard.²⁵ Die eerste duiding voldoet niet omdat hij niet past bij de stand en afkomst van de afgebeelde jongeman en we bovendien geen middeleeuwse lazarusklep in deze vorm kennen. De twee-

de moet ook afgewezen worden omdat elk spoor van een kling ontbreekt; het is ook niet aannemelijk dat zulks het gevolg zou zijn van een beschadiging. Zoals we het voorwerp nu zien, denken we aan een versierde inktpot met daarachter en daaronder misschien een pennekoker.²⁶ Wat tenslotte het dunne cilindrische voorwerp ter rechterzijde betreft: dat lijkt te dik om het als een afhankelijk eind van het gordelkoord te beschouwen. Een geselroede²⁷ kunnen we er echter ook niet in zien, al was het maar omdat de connotatie met een pelgrim (zie de lazarusklep) nu juist voor deze gewapende jongeman geheel misplaatst lijkt. Vooralsnog kunnen we hier geen aanvaardbare suggestie doen.

Wel blijkt bij een nadere beschouwing de hypothese houdbaar dat het steekwapen in Eppo's rechterhand een polsstokspeer was. Onderaan de voet van het wapen is ondanks de beschadiging onmiskenbaar sprake van de halve cirkelvorm die op contemporaine afbeeldingen van Friese krijgers met polsstokspereen als een drietand of gaffel herkend kan worden. Aangezien dergelijke wapens buiten de Friese landen niet bekend waren, leidt die vaststelling tot de conclusie dat de afbeelding ter plaatse moet zijn vervaardigd.

Lezing Janssen:

ANNO DOMINI MCCXLI
SIMONIS ET IUDE
TH(ANATOS). EN NOBIS
ERPTA IUVENIS SOCIABI
LIS EPPO. COGNAGOS
FOVIT. DE DICTIS UT
BENE NOVIT. ERGO
QUISQUIS TRANSIS
OBIVIUM M(EMENTO IN
PRECIBUS TUIS). ATHI
GART, HACIRA SIBIQUE
FUERE PARENTES. HES
SELUS FRATER, SIDA
CHUS, SICOQUE
GEMELLI.

Vertaling:

Ziet, in het Jaar des Heren 1341 op de dag van de dood van Simon en Judas is ons de beminnelijke jongeling Eppo ontruikt. Hij had zijn naastbestaanden lief, volgens de geboden zoals wel bekend is. Gij die voorbijgaat [gedenkt hem in uwe gebeden]. Athigard en Hacira waren zijn ouders, Hessel zijn broeder en Sidach en Sico zijn tweelingbroeders.

Nieuwe lezing:

ANNO DOMINI MCCCXLI
SIMONIS ET IUDE
OBIIT. EST HIC IN SER
RA IUVENIS SOCIABI
LIS EPPO. COGNAGOS
FOVIT. DE DICTIS UT
BENE NOVIT. ERGO QUI
TRANSISS, CELUM [...] (OR)A.
THIGARDUS, HACKA, SIBIQUE
FUERE PARENTES. HESSEL
LUS FRATER, SIDACHUS
SICO GEMELLUS.

Vertaling:

In het jaar des Heren 1341 op Simon en Juda overleed hij. Hier in de aarde is de beminde jongeman Eppo. Hij deed zijn verwanten goed met zijn woorden, zoals hij goed kon. Gij die hier voorbijgaat, [bid dat] de hemel [zijn deel zij]. Thitard en Hacka waren zijn ouders, Hessel was zijn broer en Sidach genaamd Sico zijn tweelingbroer.

De inscriptie

Dat lijkt nog meer op te gaan voor de in Romaanse letters gehouwen inscriptie. Janssen las,²⁸ met de afkortingen stilzwindend uitgeschreven en de aanvullingen tussen haakjes geplaatst: ANNO DOMINI MCCXLI SIMONIS ET IUDE TH(ANATOS). EN NOBIS ERPTA IUVENIS SOCIABILIS EPPO. COGNAGOS FOVIT. DE DICTIS UT BENE NOVIT. ERGO QUISQUIS TRANSIS OBVIUM M(EMENTO IN PRECIBUS TUIS). ATHIGART, HACIRA SIBIQUE FUERE PARENTES. HESSELUS FRATER, SIDACHUS SICOQUE GEMELLUS. In het Nederlands overgezet zou dat zijn: "Ziet, in het jaar des Heren 1341 op de dag van de dood van Simon en Judas is ons de beminnelijke jongeling Eppo ontrukt. Hij had zijn naastbestaanden lief, volgens de geboden zoals wel bekend is. Gij die voorbij gaat [gedenkt hem in uw gebeden]. Athigart en Hacira waren zijn ouders, Hessel zijn broeder en Sidach en Sico zijn tweelingbroeders". In zijn nalezing merkte Janssen na verwerking van het commentaar van L. Müller uit Leiden terecht op dat de tekst een leoninische structuur heeft; dat wil zeggen dat het in de versvorm van de hexameter geschreven is, waarbij de beide voor de cesuur staande lettergrepen rijmen op de beide slotlettergrepen.

Na inspectie van de steen, en met behulp van goede foto's van het origineel, lezen we per zinsnede het volgende, waarbij we de afgekorte letters met een onderstreping aanduiden, de aanvullingen tussen vierkante [] plaatsen en de punten tussen de woorden met een sterretje * aangeven: + ANNO [D]OMINI * MO * COCO * XLI * SIMONIS [ET] * IVDE OBIIT. Er staat een kruis aan het begin. Ter hoogte van de D van DOMINI is de steen door afslag beschadigd waardoor een groef is ontstaan en de letter niet meer leesbaar is. Na SIMONIS zien we eenzelfde soort groef of put in de steen met als gevolg dat ook hier de lettervorm grotendeels verdwenen is. Het ligt echter voor de hand dat er een &-teken heeft gestaan. De O met de schuine streep erdoorheen kan beter worden opgelost als *obiit* dan als *thanatos*, ook al is de betekenis dan niet veel anders. Een en ander leidt tot de vertaling: "In het jaar des Heren 1341 op Simon en Juda overleed [hij]". De feestdag van de heilige apostelen Simon en Judas (Thaddeus) valt op 28 oktober.

De transcriptie van de volgende mededeling is toch wel fundamenteel anders dan die van Janssen: EST HIC IN SERRA * IVVENIS * SOCIABILIS EPPO *. De afkortingstekens bij de E, de H en de I zijn duidelijk; de voorgestelde oplossingen lijken voor de hand te liggen. Er zijn weliswaar geen woordpunten te zien, maar dat is van ondergeschikt belang omdat ook in de rest van de tekst niet alle woorden consequent met punten van elkaar gescheiden zijn. De tweede R van SERRA is niet goed te lezen vanwege, opnieuw, een soort van puntbeschadiging, maar we menen er desondanks een zeer lange poot van de R te kunnen ontdekken. Overigens is de verdeling der letters in de gehele inscriptie enigszins onregelmatig - nu eens geserreerd, dan weer gerekt -, waardoor de afstand tussen de eerste R en de A geen houvast biedt voor verdere conclusies. Met de S voor SERRA valt op zich geen

zinnige lezing te geven, als we niet aannemen dat hij verwisseld is voor een T. SERRA moet dan wel een fout voor TERRA zijn. Die lezing brengt ons op: "Hier in de aarde is de beminde jongeman Eppo".

Onze lezing van het aansluitende zinsdeel wijkt weer weinig af van die van Janssen: COGNAGOS * FOVIT * DE DICTIS * VT BENE * NOVIT. Zoals ook door anderen al werd geconcludeerd, moet COGNAGOS fout zijn voor COGNATOS. In de vervolgtekst zullen we stuiten op nog een andere G die beter als T kan worden gelezen. Zulke fouten, net als met de S in plaats van de T, kunnen als leesfouten van de steenhouwer worden verklaard, die de letters op het verstrekte modelpapiertje verkeerd overnam.²⁹ Er zijn hoofdletters T in een rustiek schrift die inderdaad verbazend veel op een G in blok-schrift kunnen lijken. Deze emendatie leidt dan tot de vertaling; "Hij deed zijn verwanten goed met zijn woorden, zoals hij goed kon" - of: "zo goed hij het geleerd had". Janssen komt wel tot een heel specifieke interpretatie als hij dezelfde tekst vertaalt met "hij had de zijnen lief, naar de geboden". Het op *fovit* rijmende *novit* uit het tweede gedeelte verwijst volgens ons naar een leerprestatie. De *dicta* uit *de dictis* zijn dan eerder te begrijpen als de (stichtelijke of rechtskundige) woorden die hij op school leerde dan als "de geboden" waaraan hij zich diende te houden.

ERGO * QUI * TRANSSIS * CELVM [...]. Het eerste deel van deze transcriptie loopt parallel aan die van Janssen, die echter als gevolg van een aperte mislezing van de tekenaar voor CELUM op iets heel anders moest uitkomen. De G met zijn bovengeschreven o is probleemloos als *ergo* op te lossen, de Q met afkortingsteken staat voor *quis*. *Transsis* bevat een s te veel en is eenvoudig als *transis* op te vatten. Het eind van de hexameter is door de al beschreven beschadiging aan de rechter- en linkeronderzijde niet uit te schrijven. De bedoeling ervan is echter wel duidelijk: "Gij die hier voorbijgaat, [bid dat] de hemel [zijn deel zij]".

Voor het vervolg is het de vraag hoeveel tekst er verloren is tussen *celum* en het volgende leesbare woord (een naam) op de inscriptie van het linker randschrift. Zo op het eerste gezicht lijkt er te veel plaats voor één, en te weinig voor twee hexameters. Maar het kan even goed zijn dat er aan de voet een mededeling of heraldische afbeelding stond die buiten de versstructuur viel. Ook de kop - wat overigens nog niet door Janssen werd opgemerkt - staat immers los van de verstekst. In dat geval zou het toch maar om één hexameter gaan, waarvan het laatste woord eindigt op een A (bijvoorbeeld [OR]A). Want - en dat is wel een essentiële wijziging ten opzichte van de oude interpretatie - de eerste leesbare letter op de linkeronderderrand - inderdaad een A - moet niet gelezen worden als behorend tot de volgende naam, maar als de laatste letter van een voorafgaand woord. Athigard zou als naam een hapax zijn, een vorm die we elders in deze tijd niet tegenkomen. De letter A is niet zo goed te lezen omdat hij beschadigd is. De vorm van de bovenkant is echter zo duidelijk dat daarover niet gearzeld hoeft te worden. De letter schijnt weliswaar niet door een punt van Thigard te zijn gescheiden, maar dat zegt niet zoveel omdat de punt ofwel door de beschadiging kan zijn

weggevallen dan wel geheel kan hebben ontbroken. In zijn plaatsing van punten is de steenhouwer - wellicht in navolging van de auteur - namelijk allerm minst consequent geweest.

Het volgende tekstdeel biedt dan: THIGARDUS * HACKA * SIBIQUE * FVERE * PARENTES *. De G in THIGARDUS is hier net als bij COGNAGOS ongetwijfeld fout geschreven voor de rustieke T. Het Gard-suffix komt in deze tijd wel veel voor maar dan altijd bij vrouwennamen.³⁰ THITARDUS is een veel acceptabeler vorm, te meer omdat hij in Noordelijk Oostergo in de volle en late Middeleeuwen heel gangbaar was.³¹ Datzelfde geldt voor de vorm HACKA, die wij hier lezen in plaats van HACIRA. HAC of HACKA wordt in veertiende en vijftiende eeuw regelmatig aangetroffen voor vrouwelijke leden van adellijke families in noordelijk Oostergo.³² De -QUE aanvulling na SIBI is overigens een stoplap.

Het laatste gedeelte is dan weer volledig conform Janssen en zijn navolgers: HESSELLVS * FRATER * SIDACHVS * SICO * GEMELLVS +. Zoals de tekst begon met een +, eindigt hij er ook mee. Het is curieus dat de opsteller van het memorievers hier de lezing FRATER * HESSELLVS, die er een mooie rijmende hexameter van had gemaakt, gemist heeft. Het enige problematische in dit stuk betreft de twee namen SIDACHUS en SICO voor de tweelingbroer van de overledene. Janssen heeft dat slechts ten dele opgelost door *gemelli* voor *gemellus* te lezen. In zijn interpretatie waren Sidach en Sico dus de tweelingbroers van Eppo. Dat heeft evenwel weinig zin als er ook al een andere broer wordt genoemd; tenzij de auteur speciaal wilde vermelden dat er naast Eppo en Hessel nog een tweeling in het gezin was. Wij zouden daarom willen voorstellen Sidach en Sico als twee (alias-)namen voor een-en-dezelfde persoon te lezen. Naamkundig is daar geen bezwaar tegen omdat beide vormen teruggaan op een Germaanse naam met een *Sigi*-stam.³³ De vertaling zou dan luiden: "Hessel zijn broer, Sidach genaamd Sico zijn tweelingbroer". Gezien de omstandigheid dat Hessel eerder dan Eppo's tweelingbroer wordt genoemd, moet deze wel zijn oudere en tevens oudste broer zijn geweest.

De context: een jongeman uit een adellijk milieu in Rinsumageest

In de kunsthistorische beschouwingen die aan de Epposteen werden gewijd, zijn verschillende oordelen gegeven over de artistieke kwaliteit van het werk, en dan vooral van de afbeelding. Janssen heeft het over beeldhouwwerk "van een fiksche" hand. Dat zal als een positieve kwalificatie zijn bedoeld: met een krachtige uitdrukking. Ligtenberg meent juist uit de Epposteen te kunnen afleiden hoe achterlijk ("rückständig") de Westfaalse kunst rondom de groeven van Bentheim en Gildehaus was ten opzichte van die der zuidelijke meesters die de sculptuur van bekende grafmonumenten in Utrecht en Holland verzorgden. Bouvy, die zich geheel voegt in de traditionele kunsthistorische opvatting dat de anatomisch gezien correcte weergave van de mens de beste is, sluit zich bij hem aan als hij schrijft over een "stijf gehouwen" gestalte, met als totaaloordeel dat het uit Westfalen afkomstig

ge werk "grof van makelij" is en "op een vrij laag artistiek niveau" staat. Belonje laat zich eveneens geringschattend over de Rinsumageester steen uit als hij schrijft dat deze vèr bij soortgelijke Maastrichtse kunstwerken achterblijft.³⁴

Tegenwoordig waagt men zich niet meer zo snel aan zulke generaliserende esthetische oordelen en regionaal-stilistische categorisering. Wij zullen dat ook niet doen, maar willen - misschien ten overvloede - bij wijze van conclusie nogmaals vaststellen dat zowel de beeltenis als de inscriptie duidelijk en precies zijn gehouwen. De haardracht lijkt op die van Engelse koningen, zoals afgebeeld op de sterlingmunten uit het einde van de dertiende eeuw. De kleding van de jongeman is eveneens scherp weergegeven, met krullen, diadeem, plooiën, borduurwerk en pofmouwen. Voor het midden van de veertiende eeuw kan zij niet modicus genoemd worden - dan hadden we een veel korter, eventueel getailleerd en van een volumineuze schouderpartij voorzien overkleed met een of meer rijen knopen gezien.³⁵ Maar voor de uitbeelding van een deugdzaam jongen viel dat ook niet te verwachten.

Wie veronderstelt dat Friesland ten westen van de Lauwers in de late Middeleeuwen een perifeer gebied was, dient er rekening mee te houden dat juist de omgeving van Rinsumageest cultureel bij de tijd moet zijn geweest. Op een steenworp afstand van de kerk was de grootste en oudste Cisterciënzer abdij van *Frisia*, Klaarkamp, gevestigd. Zij werd in de veertiende eeuw nog steeds door de adel in de directe omgeving gesteund en van novicen voorzien, getuige het optreden in de jaren dertig van Balduinus of Boutatus van Starckenborgh als een van haar meest getalenteerde monniken.³⁶ Hij studeerde in 1337 aan de universiteit van Parijs, aan het Collegium Bernardinum, en moest in dat jaar de gezant van de Franse koning naar *Frisia* begeleiden toen deze de Friezen als bondgenoten tegen Engeland, de Duitse keizer en de hertog van Gelre aan zijn zijde wilde krijgen. Hij was ongetwijfeld afkomstig van de stins Starckenborgh te Sibrandahuis, even ten noordoosten van Rinsumageest. We ontmoeten hem later als wijbisschop van de bisschop van Utrecht, titulair verbonden met het bisdom Tripoli in *partibus infidelium*. Het toeval wil dat juist ook van hem († 23 maart 1363) een fraai grafmonument bewaard gebleven is met een uitbeelding ten voeten uit.³⁷ Het werd voltooid in 1372 en bevindt zich in de kerk van Westbroek, ook al werd Balduinus volgens het necrologium van het Sint Servaasklooster in Utrecht aldaar bij de Cisterciënzerinnen begraven. Daarmee willen we geen directe lijn tussen de beide beeldhouwwerken met hun opdrachtgevers trekken maar slechts onderstrepen dat Rinsumageest niet in een cultureel isolement verkeerde.

Terug nu naar de Epposteen. De attributen mogen dan niet alle precies te identificeren zijn, ze zijn wel betrekkelijk nauwkeurig en veelzeggend uitgebeeld. De polsstokspeer dwingt tot de conclusie dat de afbeelding ter plaatse ontworpen is; het ligt dan voor de hand dat ze daar ook uitgevoerd of gehouwen is, ook al is dat strikt genomen niet noodzakelijk. Verder doet de weergave van mes, boekbuideltje en geldbeurs veronderstellen dat de overledene geportretteerd is naar het leven dat hij leidde kort voordat hij door de dood overvallen

Afb. 6. De crypt in de kerk van Rinsumageest naar het noordoosten (foto A.J. van der Wal, RDMZ 1974)

Afb. 7. Tjaardastate, getekend door J. Gardenier Visscher omstreeks 1785 (Collectie Fries Museum Leeuwarden)

werd. Alles wijst erop dat het ook werkelijk om de persoon van de jonge Eppo gaat. De beschouwer dient hem in herinnering te houden als een reeds weerbare maar beschaafde jongeling die dan (nog) wel geen clericus was maar zich toch oefende in de schrijfkunst en - als jongere zoon - vermoedelijk voorbestemd was een studieuze loopbaan te volgen. De in duidelijk leesbare kapitalen gehouwen inscriptie met het memorievers in hexameters loopt geheel parallel aan die boodschap en versterkt haar daardoor. Zijn naaste verwanten, die allen met naam en toenaam worden genoemd en aldus getuigen van hun band met hun jongere zoon en broer, hebben hem laten beschrijven als een veelbelovende leergierige jongen die schoolging en al aardige dingen kon zeggen; kortom als een intellectueel in opleiding, aan wie ze zeer gehecht waren.

In welk milieu kunnen we hem nu plaatsen? Reeds in het eerste opstel dat aan de steen werd gewijd viel de naam van Tjaardastate en dus van de adellijke familie Tjaarda die er sinds het begin van de vijftiende eeuw mee in verband te brengen is. In de veertiende eeuw kunnen we nog niet spreken over de Tjaarda's, omdat die naam toen nog niet als vaste familienaam in gebruik was. In de vijftiende eeuw blijkt hij eerst en vooral aan de state te zijn gehecht als afgeleide van het patroniem van de voornaamste bewoner,³⁸ waarna hij door diens nazaten en bezitters van de state in vrouwelijke lijn overgenomen wordt. Rinsumageest telde in de vijftiende eeuw naast Tjaarda nog twee andere adellijke machtsposities: Juwsma en Eijsinga, maar die waren duidelijk minder voornaam. Tjaardastate kan, afgaand op zijn zestiende-eeuwse uiterlijk, en rekening houdend met zijn ligging pal ten westen van de kerk van Rinsumageest, als de oudste gekwalificeerd worden. Beide andere genoemde states kunnen er overigens indirect mee verbonden worden, mogelijk als woonsteden van jongere takken van de oorspronkelijke bewoners van Tjaarda.

Als steenhuis was dit Tjaardastate zonder twijfel reeds in de veertiende eeuw in Rinsumageest aanwezig. Het zal toen ook een belangrijk 'knooppunt' in het netwerk van de hoofdlijnengadel van Noordelijk Oostergo hebben gevormd. Om die reden kan aangenomen worden dat Eppo inderdaad afkomstig was uit het milieu van de bezitters van Tjaardastate. Een extra aanwijzing daarvoor is dat de namen Thitard (Tjaard), Hack, Hessel en Sidach (Syds) of Sicco vóór de vijftiende eeuw voor verschillende bewoners van de drie states van Rinsumageest voorkomen.³⁹

Tot slot: het raadsel van de crypte van Rinsumageest

In de vijftiende en zestiende eeuw kunnen de Tjaarda's als de voornaamste begunstigers van de Sint-Alexanderkerk van Rinsumageest worden aangewezen. Als hun voorgangers een eeuw eerder ook al een sterkte ter plaatse bewoonden, is er niets op tegen voor hen in die tijd een patronagerelatie met de kerk te veronderstellen. Dat brengt ons op het mogelijke verband tussen de voor *Frisia* unieke inbouw van een crypte in de kerk van Rinsumageest, de aanwezigheid van een dominant adelsgeslacht aldaar en het grafmonument dat zij voor een van haar leden in het midden van de veertiende eeuw heeft laten vervaardigen.

In de paragraaf over de herkomst van de steen hebben we de relatie met de twaalfde- en vroeg dertiende-eeuwse sarcopaagkunst uit de groeve-ateliers in de omgeving van Benthem en Gildehaus van de hand gewezen. We neigden ertoe de steen als een apart kunstwerk te beschouwen dat voor de gelegenheid door één of meer daartoe uitgenodigde zerkhouders ter plaatse vervaardigd is, waarvoor deze een al dan niet oudere, niet-versierde bontzandstenen grafplaat gebruikte. Daarmee was evenwel het probleem nog niet opgelost of de Epposteel van meet af aan bedoeld was om een steen dan wel een hou-

ten grafkist te bedekken.⁴⁰ Gegeven nu het ontbreken van betredingslijtage, gegeven ook de aanwezigheid van een crypte, dringt zich de vraag op of het grafmonument niet vanaf het begin in die crypte is opgesteld geweest, en dan dus als beeldplaat op een stenen doods-kist met daarin de overblijfselen van de overledene. Hierbij kan dan ook van hergebruik van een oudere sarcofaag sprake zijn geweest, want dat kwam zeker voor, getuige de mededeling in de kroniek van het klooster Aduard dat de in 1485 overleden abt Hendrik van Rees werd bijgezet in een stenen sarcofaag.⁴¹

In haar bouwhistorische beschouwing over de kerk van Rinsumageest in de band *Dantumadeel* uit de serie *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, Noordelijk Oostergo heeft Herma van den Berg de suggestie gedaan dat de opdracht tot de inbouw van de crypte afkomstig was van de familie Tjaarda.⁴² Zij plaatst die gebeurtenis echter pas in het begin van de zestiende eeuw. Wie de crypte ziet, zal zich daar in eerste instantie over verbazen omdat tal van onderdelen ervan in de twaalfde eeuw en zelfs nog eerder gedateerd kunnen worden. Mevr. Van den Berg gaat echter uit van hergebruik van oud materiaal, omdat uit muuronderzoek duidelijk is geworden dat de crypte niet omstreeks 1100 tegelijk met absis en koor is geconstrueerd en daar niet één geheel mee vormt, maar in een later stadium daarbinnen tegenaan werd gebouwd. Het belangrijkste argument voor een latere datering van die inbouw is het gegeven dat het grond- en muurpakket westelijk van de crypte koud tegen de noordmuur staat, en dan tegen een noordmuur in een (later) afgekapte staat. Als bouwhistorische leken kunnen we die vaststelling niet goed op haar merites beoordelen. We zien echter geen dwingende reden de inbouw van een binnen de Friese context vrijwel unieke⁴³ romaanse crypte ruim vier eeuwen op te schuiven naar een tijd waarin zulke liturgische ruimten nergens meer werden gebouwd en de Friese adel zijn bijzondere religieuze inspanningen ten gunste van de plaatselijke kerk vrijwel uitsluitend in misfundaties kanaliseerde. Is het, om kort te gaan, niet mogelijk dat de crypte uit de twaalfde eeuw stamt, uit een tweede of derde romaanse bouwphase,⁴⁴ en in het midden van de veertiende eeuw door het belangrijkste adels-geslacht ter plaatse als grafkapel werd gebruikt?⁴⁵ Het is enigszins gratuit om voortdurend tot nader onderzoek op te roepen, maar de raadsels rondom de Epposteent enerzijds en de crypte van Rinsumageest anderzijds blijken ook na onze beeld- en tekstanalyse van de steen nog zo groot en intrigerend dat we er graag ons opstel mee willen besluiten.

Noten

- 1 De auteurs zijn schatplichtig aan J.P. Gumbert te Lopik voor zijn belangrijke bijdrage aan de verbeterde lezing van de tekst op de Epposteent. Verder danken zij E. Knol van het Groninger Museum, mw. M. Stoter van het Fries Museum, mw. T. van Bueren en A. Reinstra van de Rijksdienst voor Monumentenzorg voor hun commentaar op een eerdere versie van dit opstel.
- 2 *Verslag Friesch Genootschap 1879-1880*, Aanwinsten van het Museum, 19. De steen is kort beschreven in de eerste catalogus van het Fries Museum van 1881, onder nummer FM 1028.
- 3 P.C.J.A. Boeles, *Catalogus Friesch Museum*, Leeuwarden 1909, 60, pl. IX.
- 4 Zie de afbeelding in de catalogus annex studieband: E. Knol, J.M.M. Hermans en M. Drievergen (red.), *Hel en Hemel. De Middeleeuwen in het Noorden*, Groningen 2001, 68-69.
- 5 H. van Lengen (ed.), *Friesische Freiheit*, Aurich 2003, 352.
- 6 L.J.F. Janssen, 'De grafsteen te Rinsumageest van het jaar 1341', *De Vrije Fries* 10 (1865), 144-149.
- 7 J.A. Mol, 'Friese krijgers en de kruistochten', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 4 (2001), 86-117, m.n. 99, 102-104, 108. In dit artikel wordt mede aan de hand van divers beeldmateriaal uiteengezet dat krijgers uit de Friese kustgebieden tot ca. 1500 te voet vochten en daartoe uitgerust waren met zeer lange speren, die aan de onderzijde van een gaffel, driepoot of blok voorzien waren en dus ook dienst konden doen als polsstok.
- 8 F.N.M. Eyck tot Zuylichem, 'Kort overzicht van den bouwtrant der middeleeuwse kerken in Friesland en Groningen', *Kronijk van het Historisch Genootschap* 7 (1851), 23-49, m.n. 44-45.
- 9 Janssen 1865, 144.
- 10 *Ibidem*, 150.
- 11 We danken deze informatie aan Goffe Jensma van de Fryske Akademy. Zie voor de algemene context van de onderzoeks-aanpak de vroege Genootschapsleden, zijn essay over 175 jaar Genootschaps-cultuur in het jubileumnummer van *De Vrije Fries*: 82 (2002), 10-119, in het bijzonder hoofdstuk 4, 27-64.
- 12 Zie hierboven noot 2.
- 13 J.C. Craandijk, *Wandelingen door Nederland*, dl. 4: *Friesland, Groningen en Drenthe*, Haarlem 1879, 121.
- 14 R. Ligtenberg, *Die Romanische Steinplastik in den nördlichen Niederlanden I*, 's-Gravenhage 1918, 131-132.
- 15 D.P.R.A. Bouvy, *Middeleeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947, 30-31.
- 16 H. Martin, *Vroegmiddeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland*, Drachten 1957; H. Haiduck, 'Importierte Sarkophage und Sarkophagendeckel des 11. und 12. Jahrhundert im Küstengebiet zwischen Weser und Ems', *Emder Jahrbuch* 65 (1985), 23-40; idem, *Beginn und Entwicklung des Kirchenbaues im Küstengebiet zwischen Ems und Wesermündung bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts*, Aurich 1982, 85-104; S. Ristow, 'Trapezförmige Sarkophage des frühen Mittelalters in Köln', *Kölner Jahrbuch* 32 (1999), 305-341. Vergelijk: C. Waslander, *Dekselse graven. Nederlandse grafsculptuur in de elfde en twaalfde eeuw*, Meppel 1991.
- 17 K. Kuiken, 'Middeleeuwse zandstenen grafkisten in Groningen', *Groninger Kerken* 21 (2004), nr. 1, 4-15, m.n. 6.
- 18 Haiduck 1985, 39-40.

- 19 C. Waslander, *Dekselse graven*, 28.
- 20 Samenvattend: Waslander 1991, 10-11.
- 21 Als de overlevering juist zou zijn ten aanzien van de plaatsing in Tjaardastate, was het moeilijk te verklaren waarom de steen (weer) bij de kerk terecht kwam en het beheer en eigendom door de kerkvoogden uitgeoefend werd.
- 22 Janssen 1865, 146; Catalogus Fries Museum, 1881, 255.
- 23 Het mes en de hierna besproken buidels lijken sprekend op de soortgelijke exemplaren met riem, die uit de nalatenschap (1398) van de aartsbisschoppelijke zegelbewaarder Herman van Goch uit Keulen bewaard gebleven zijn: *Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800-1400*, Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling, Anton Legner ed., 2 alln., Keulen 1973, I, nr. 115, 40-41.
- 24 Catalogus 1881, 255.
- 25 Mol 2001, 103.
- 26 Zoals bijvoorbeeld te zien is op schilderij XV in de tentoonstellingscatalogus T. Husband, *The Secular Spirit: life and art at the end of the Middle Ages*. Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling in the Cloisters, New York 1975, 169.
- 27 Catalogus 1881, 255.
- 28 Na correctie in zijn aanvullende artikel 'Nog iets over de grafzerk te Rinsumageest van het jaar 1341', *De Vrije Fries* 11 (1868), 268-270.
- 29 Jean Mallon, *Paléographie romaine*, Madrid 1952, 144-152.
- 30 J. van der Schaar, *Woordenboek van voornamen*, 14e druk, Utrecht/Antwerpen 1984, 180.
- 31 H.Th.M. Lambooi en J.A. Mol (ed.), *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland*, Leeuwarden 2001, passim.
- 32 P.N. Noomen, 'De familie Cammingha in de middeleeuwen: haar relatie met de stad Leeuwarden en haar positie in Oostergo', *Leeuwarder Historische Reeks* 6 (1997), 10-98, m.n. 60-61.
- 33 Bij Sidach (verg. de later veel voorkomende naam Syds bij adellijke families in Noordelijk Oostergo) is dan palatalisatie opgetreden, bij Sico (mogelijk Sicke) niet.
- 34 Vergelijk J. Belonje, *Steenen charters*, Amsterdam 1934, 34.
- 35 H.M. Zijlstra-Zweens, 'Changes in male fashion in the 14th century', in: idem, *Of his array tell I no lenger tale: aspects of costume, arms and armour in Western Europe 1200-1400*, Amsterdam 1988, 27-50, m.n. 27-29.
- 36 Over hem: J.F.A.N. Weijling, *Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht tot 1580*, Utrecht 1951, 157-160.
- 37 Bouvy 1947, 22, afb. 10.
- 38 Sydsze Thiarda upter Gaest; we ontmoeten hem voor het eerst in 1421; in 1423 treedt hij op als grietman van Dantumadeel: H.M. van den Berg, *Noordelijk Oostergo: Dantumadeel. De monumenten van geschiedenis en kunst*, 's-Gravenhage 1984, 136.
- 39 Zie de door D.J. van der Meer verzamelde gegevens over deze bewoners bij: Van den Berg 1984, 136-139.
- 40 Dolf van Weezel Errens gaat er blijkens een recente publicatie vanuit dat de Epposteen een sarcofaag heeft bedekt: D. van Weezel Errens, 'De sarcofaag van Boksum', *Keppelstok*, nr. 66 (2003), 40-50, m.n. 46.
- 41 Kuiken 2004, 7.
- 42 Van den Berg 1984, 120-132.
- 43 De enige andere 'Friese' crypte vindt men in de omstreeks 1200 gebouwde kerk van Leer in Oostfriesland, die overigens tenminste twee houten voorgangers heeft gehad; Haiduck 1982, 189-192.
- 44 Albert Reinstra maakte er ons attent op dat H. van der Wal in een toelichting uit de jaren vijftig, uit de documentatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, twijfelt aan een late inbouw en veronderstelt dat de crypte uit de romaanse periode stamt, op grond van de lage plaatsing der vensters.
- 45 Overigens behoort de kerk van Rinsumageest (met haar crypte) tot de oudere kerken in Friesland die niet door inheemse adelsgeslachten werden gesticht, maar daar later soms wel door zijn gepatrooneerd. In die interpretatie zou dan ook een eventueel gebruik van de crypte als 'begraafplaats' voor edelen ook in de veertiende eeuw al secundair zijn geweest.